

บทที่ 4

ศิลปกรรมรูปครุฑที่ปรากฏในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย และการกำหนดอายุ

ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 18 เป็นช่วงเวลาที่ดินแดนบางส่วนทางภาคกลาง ภาคตะวันออกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมีความสัมพันธ์ติดต่อกับประเทศเขมรอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 - 18 ซึ่งศึกษาได้จากจารึกและหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก เป็นหลักฐานที่บ่งบอกถึงบทบาทที่สำคัญของศาสนาทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์¹ และจากหลักฐานเหล่านี้ ได้มีการค้นพบสัตว์พันทางเป็นจำนวนมาก โดยใช้เป็นส่วนประกอบในการประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมและเป็นรูปเคารพในฐานะเป็นสัตว์พาหนะของเทพเจ้า ครุฑก็เป็นสัตว์พาหนะชนิดหนึ่งที่มีการค้นพบอยู่ในผลงานศิลปกรรมเหล่านั้น จึงนำมาเป็นหลักฐานในการศึกษา ดังนี้

ศิลปกรรมรูปครุฑที่เป็นศิลา

ทับหลังในปฏิมากรรมภาพสลักที่ประกอบสถาปัตยกรรมของเขมรนั้น ช่างเขมรได้ใช้ลวดลายเครื่องประดับที่ได้มาจากลวดลายพันธุ์พฤกษาหรือลวดลายเครื่องเพชรพลอยมาประดับตกแต่งเพื่อให้ผนังปราสาทสวยงาม นอกจากลวดลายเหล่านี้แล้ว บางครั้งภาพสลักเหล่านี้ก็เป็นรูปคนหรือรูปสัตว์ เช่นภาพของเทพเจ้าที่กำลังแสดงอำนาจสำหรับเป็นที่เคารพบูชา หรือภาพของสัตว์พันทางในจินตนาการของมนุษย์ เพื่อแสดงความหมายในเชิงป้องกันภูติผีปีศาจ เป็นต้น ดังนั้น รูปครุฑจึงถูกนำมาประกอบเป็นลวดลายบนสถาปัตยกรรมด้วย และส่วนที่พบมากที่สุดนั้น พบบนทับหลังของศาสนสถานต่างๆ ซึ่งได้นำมาศึกษาไว้ 34 ชิ้น ดังนี้

ศิลปกรรมรูปครุฑยุคแรก ที่แสดงลักษณะของครุฑกำลังยุบหรือยุคนาคไว้ซึ่งบางครั้งจะจับยุคส่วนเศียร บางครั้งก็จะจับยุคส่วนหางไว้เป็นรูปแบบที่มีการค้นพบในงานศิลปกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นในการศึกษาเกี่ยวกับศิลปกรรมรูปครุฑในประเทศไทยครั้งนี้จึงได้นำหลักฐานโบราณคดีที่มีศิลปกรรมรูปครุฑยุคแรกมาเป็นหลัก เป็นภาพสลักบนทับหลัง 5 ชิ้น คือ รูปครุฑบนทับหลังซึ่งพบที่วัดทองทั่ว จันทบุรี 1 ชิ้น พบที่อำเภอดมณานคร 1 ชิ้น ปราสาทหินพนมวัน 1 ชิ้น ปราสาทหินพิมาย 3 ชิ้น

ศิลปกรรมรูปครุฑยุคนี้ มีหลายลักษณะดังนี้ ครุฑแสดงท่าจับนาคโดยวางมืออยู่ในระดับอก เป็นรูปแบบที่เก่าที่สุด ท่าจับนาคที่ปลายหางในระดับอก และท่าจับนาคที่ปลายหางโดยยกมือขึ้นสูงและทาร์คคอนาค

ศิลปกรรมรูปครุฑยุคนี้สามารถนำมาจัดกลุ่มเพื่อกำหนดอายุได้ ดังนี้ ศิลปกรรมรูปครุฑซึ่งมีอายุในช่วงที่ 1 มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 12 คือครุฑบนทับหลังซึ่งค้นพบที่วัดทองหั่ว จังหวัดจันทบุรี² (รูปที่ 62) เพราะเป็นครุฑที่แสดงรูปแบบใบหน้าเป็นมนุษย์อย่างแท้จริง เป็นลักษณะของครุฑที่มีในช่วงสมัยก่อนเมืองพระนคร ทรงผมม้วนเป็นลอน พุงพลุ้ย มีเท้าขนาดใหญ่ จากการนำทับหลังชิ้นนี้ไปเปรียบเทียบกับทับหลังซึ่งมีรูปครุฑยุคนี้อยู่ตรงกลางซึ่งพบที่ถ้ำลาบรวิติและมีอายุเก่ากว่าศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก พบว่าครุฑมีลักษณะใบหน้าเป็นมนุษย์แบบศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะเช่นเดียวกัน และจากหลักฐานจารึกซึ่งค้นพบที่วัดกันเถล ในเขมรและจารึกซึ่งค้นพบที่แถบวัดทองหั่ว กำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ได้อ้างถึงการสร้างศาสนสถานของพระเจ้าอโศกนรมันที่ 7 ทำให้ยืนยันได้ว่า ครุฑลักษณะเช่นนี้เป็นรูปแบบที่มีขึ้นเป็นแบบแรกในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยและเป็นแบบแรกเช่นเดียวกันในศิลปะเขมร น่าจะเป็นเพราะได้มีการสร้างในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน เพราะในราวพุทธศตวรรษที่ 12 นี้ เป็นช่วงเวลาที่พระเจ้าอโศกนรมันที่ 1 ได้แผ่ขยายอาณาเขตของพระองค์มาทางทิศตะวันตกมุ่งสู่อาณาจักรมอญในสมัยทวารวดี

จากรูปแบบของครุฑยุคนี้ที่สัณยส่วนกลางของทับหลังชิ้นนี้ ท่าทางของครุฑเป็นแบบเดียวกับครุฑยุคก่อนบนทับหลังในศิลปะเขมรแบบถ้ำลาบรวิติมาก ครุฑจับคอนาคเคียวเดียวข้างละตัว แนวการสร้างครุฑจึงน่าเป็นแนวความคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับครุฑและนาค และเป็นการรับแบบมาจากศิลปกรรมเขมรแบบถ้ำลาบรวิติ เป็นรูปแบบในการสร้างรูปแบบทางศิลปะที่ต่อเนื่องกันมา

สำหรับศิลปกรรมรูปครุฑยุคก่อนบนทับหลังซึ่งมีกำหนดอายุในราวช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 - 15 คือ ครุฑที่อยู่บนทับหลังที่พบที่อำเภอดอนจาน จังหวัดปราจีนบุรี³ และพบที่ปราสาทหินพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ 63, 64) ครุฑมีเศียรเป็นนก สวมเครื่องกระบังหน้า มีดอกจันทร์ที่คอดูเหมือน ครุฑซึ่งค้นพบที่อำเภอดอนจานนั้น มีลักษณะการแต่งกายที่แปลกจากครุฑที่ทับหลังชิ้นอื่นๆ เพราะมีการตกแต่งเครื่องประดับเพชรพลอยมาก ปีกของครุฑรูปนี้มีลวดลายคล้ายกับปีกนกในศิลปะพระโคและศิลปะแบบกุเลน ซึ่งก็คล้ายคลึงกันกับรูปแบบในศิลปะช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 14-15 ส่วนครุฑที่พบในปราสาทพนมวันนั้นมีลักษณะของครุฑที่ปราสาทกระวันซึ่งเป็นครุฑที่มีความงดงาม

มากในศิลปะแบบบาเต็ง ที่แตกต่างกันก็มีบ้างก็ตรงลักษณะของชายเข้มข้มที่ไม่มีชายห้อยลงมา ครุฑใน
ทับหลังทั้งสองนี้ ยืนอยู่บนแท่นซึ่งมีลายดอกบัวในลักษณะที่เหมือนกัน ครุฑซึ่งค้นพบที่ปราสาทพนมวัน ส่า
มารณกำหนดอายุได้ชัดเจน คือ ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ครุฑซึ่งพบที่อำเภอดันนังนังนครจึงน่าจะ
จะมีอายุในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันด้วย

ครุฑยุคแรกทั้งสองรูปนี้ แสดงบทบาทของการเป็นพาหนะของพระวิฆณุด้วย เพราะเหนือครุฑ
ขึ้นไปเป็นพระวิฆณุประทับอยู่ ทับหลังที่อำเภอดันนังนัง จังหวัดปราจีนบุรีนั้น พระวิฆณุอยู่ในท่ายืน ส่วน
ทับหลังที่ปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา พระวิฆณุประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา

จากรูปแบบของครุฑยุคแรกและพระวิฆณุทรงครุฑ ที่สลักบนส่วนกลางของทับหลัง 2 ชิ้นนี้
มีลักษณะที่น่าสนใจคือ ทับหลังซึ่งมาจากอำเภอดันนังนัง จังหวัดปราจีนบุรี ครุฑจับยุคแรกในท่าทาง
ที่คล้ายกับครุฑยุคแรกบนทับหลังในช่วงศิลปะสมัยสุโขทัยจนถึงศิลปะสมัยพระโค เป็นรูปแบบที่นิยมทำกันมาก
ในช่วงสมัยนี้ ส่วนท่าของครุฑบนทับหลังที่ปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา นั้น มีท่าที่แตกต่างออกไป
ไปคือยกมือทั้งสองขึ้นจับยุคหางนกไว้

คติปรากฏในรูปแบบทั้งสองนี้ จะเห็นได้ว่า ยังคงแฝงคติดั้งเดิมเกี่ยวกับครุฑและนาครซึ่งเป็น
ศัตรูกัน ในขณะเดียวกันก็แสดงคติเกี่ยวกับครุฑพาหนะของพระวิฆณุ ซึ่งถือว่า ความสัมพันธ์ของครุฑและ
พระวิฆณุแน่นแฟ้นมากและคงแสดงคติทั้งสองนี้แฝงอยู่ในศิลปะรูปครุฑตลอดมา

ในช่วงเวลาต่อมา คือ ในช่วงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงพุทธศตวรรษที่ 17 มีรูปครุฑ
ยุคแรกบนทับหลังโดยไม่แสดงลักษณะการเป็นพาหนะ เช่นบนทับหลังจากปราสาทหินพิมาย อำเภอนครราชสีมา
จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ 65) เป็นรูปครุฑยุคแรกตรงกลางทับหลัง ครุฑบนทับหลังชิ้นนี้ แขน
สลักขึ้นอย่างคร่าวๆ จับยุคหางนก ปีกแผ่ออกเป็นแนวตรง หางคล้ายหางม้า สวมกระบังหน้า ต่างหูรูปตุ้ม
และมีดอกจันทน์ทัดเหนือใบหู

และในช่วงเวลาเดียวกันนี้ ก็ยังคงมีรูปครุฑยุคแรกและครุฑพาหนะในรูปเดียวกันด้วย เช่น
ศิลปะกรรมรูปครุฑบนทับหลังจากบริเวณด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ของปราสาทหินพิมาย (รูปที่ 66)
ครุฑสวมกระบังหน้า สวมเข็มขัดมีชายห้อยลงมาเบื้องหน้า มีรัดนาครหาคีร์ เหนือครุฑขึ้นไปเป็นรูป
พระวิฆณุเหยียบบนคอนาค

นอกจากรูปแบบที่กล่าวมาแล้วนี้ ได้มีการค้นพบรูปครุฑพาหนะบนทับหลังอีกหลายชิ้นในช่วง

สมัยนี้ เช่นครุฑพาหนะบนทับหลังที่ได้มาจากปราสาทหินพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา (ขำรุคมาก) 1 ชิ้น (รูปที่ 67) และได้มาจากปราสาทหินใบแบก อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ 2 ชิ้น ชิ้นหนึ่งแสดงท่าวิญญูประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา ครุฑยกมือขึ้นแตะไว้ที่พระชงฆ์ทั้งสองของพระวิญญู และครุฑอยู่ในท่ากำลังก้าวเดินข้ามเศียรนาค (รูปที่ 68) อีกชิ้นหนึ่งแสดงรูปของครุฑยกมือทั้งสองขึ้นเหนือเศียร พระวิญญูประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา เช่นเดียวกัน (รูปที่ 69) ครุฑพาหนะได้มาจากบริเวณด้านตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทหินพิมาย แสดงท่าก้าวเดิน เขนรัดคือนาค 5 เศียร 2 ตัว พระวิญญูอยู่ในท่ายืนเหยียบนาค เหนือครุฑ 1 ชิ้น (รูปที่ 66) และรูปครุฑบนทับหลังที่ได้มาจากอำเภوبرางก์ จังหวัดศรีสะเกษ 1 ชิ้น แสดงรูปครุฑเหยียบสิงห์ 2 ตัว และพระวิญญูประทับยืนเหนือครุฑ (รูปที่ 70)

สำหรับครุฑพาหนะที่บนทับหลังชิ้นที่ได้มาจากปราสาทหินพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ชิ้นนี้ขำรุคมาก จนไม่สามารถแสดงรายละเอียดต่างๆได้ ครุฑที่ปรากฏบนทับหลังที่ปราสาทใบแบก⁴ (รูปที่ 68, 69) ทั้งสองชิ้น และที่ปรางก์⁵ (รูปที่ 70) มีรูปแบบคล้ายคลึงกันคือ สวมกระบังหน้า สวมเข็มขัดมีชายห้อยลงมาเบื้องหน้า เข็มขัดนี้เป็นแบบขนนก รูปแบบของการก้าวเดินหรือท่าแบกเป็นแบบเดียวกัน มีท้าวสิงห์ สำหรับครุฑที่พบที่ปรางก์มีลักษณะพิเศษแบบหนึ่งคือ มีปีก แต่เขนนั่นไม่ใช่ลักษณะแบบที่พบทั่วไป เป็นลักษณะที่คล้ายคลึงกับครุฑบนภาพสลักที่ปราสาทบาปวน ใบหน้าคล้ายนก มีจงอยปาก โดยทั่วไปมีลักษณะคล้ายคลึงกับรูปแบบของครุฑที่ปราสาทบาปวนและที่ปราสาทหมามานท์ ซึ่งมีรูปแบบของศิลปช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของศิลปแบบบาปวนตอนครวัด

ศิลปกรรมรูปครุฑพาหนะนี้ แสดงรูปแบบของพระวิญญูประทับอยู่เหนือครุฑซึ่งมีรูปแบบสำคัญดังนี้ พระวิญญูประทับยืนเหนือครุฑ พระวิญญูประทับนั่งชันพระชงฆ์ซ้าย หรือบางครั้งก็ประทับนั่งชันพระชงฆ์ขวา พระวิญญูมีสองกร และสี่กร ส่วนครุฑแสดงอยู่ในท่ายืน มือทั้งสองข้างจับหางนาคไว้ในระคับอก และบางครั้งจะยกมือทั้งสองขึ้นเหนือเศียร นอกจากนั้นครุฑจะอยู่ในลักษณะการก้าวเดินหรือท่าแบกนั่นเอง

ศิลปกรรมรูปครุฑพาหนะนี้ คือครุฑพาหนะของพระวิญญูซึ่งศึกษามาจากรูปแบบทางประติมากรรมของพระวิญญูซึ่งทรงถืออาวุธประจำพระองค์ คือ จักร สังข์ ทหาและธรรณี แนวความคิดที่เกี่ยวกับการเป็นพาหนะนี้มาจากเรื่องราวของครุฑในมหากาพย์มหาภารต โดยเกิดขึ้นจากความสตัยชื่อของครุฑ

เมื่อครั้งทำศึกซึ่งน้ำท่วมและที่พึ่งพอใจของพระวิษณุจนประทานพรให้ครุฑเป็นพาหนะของพระองค์
อย่างไรก็ตามด้วยความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดภายหลังครุฑจึงได้รับการยกย่องในฐานะบริวาร และพาหนะที่
ยิ่งใหญ่ของพระวิษณุ และเข้ามามีบทบาทในแนวความคิดของศิลปิน อย่างไรก็ตามจะพบว่า การ
นับถือพระวิษณุหรือแนวคิดเกี่ยวกับลัทธิไวษณพนิกาย มีบทบาทในช่วงสมัยแรกเริ่มจนถึงสมัยนครวัด
ครุฑพาหนะจึงเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายมากในศิลปะเขมรจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 และแนวความคิด
นี้ได้เข้าสู่ประเทศไทยในระยะเวลาที่ใกล้เคียงนี้ด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม ในเขมรนั้นได้มีการผสมผสานแนวความคิดทางศาสนาเข้าด้วยกันอยู่ตลอด
เวลา ทั้งในพุทธศาสนamahayan ไวษณพนิกายและไสวนิกาย กษัตริย์ได้รับเอาแนวความคิดเหล่านี้นี้
มาเกี่ยวข้องกับศาสนาที่ตนนับถือโดยตรง และยังเอาแนวความคิดเกี่ยวกับเทวราชเข้ามาผสมผสาน
ด้วย ศาสนาของเขมรจึงมีลักษณะของศาสนาที่ผสมซึ่งกันและกัน ในช่วงสมัยสุดท้ายของศิลปะเขมร
เนื่องจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นับถือพุทธศาสนา mahayan ลักษณะของงานศิลปะจึงเกิดขึ้นตามแนวของ
พุทธศาสนา mahayan ด้วย ในขณะที่เกี่ยวกับการปฏิบัติพิธีต่างๆ ก็ยังคงมีประเพณีตามแบบศาสนาพราหมณ์
อยู่ ซึ่งแนวความเชื่อแบบผสมนี้ได้มามีอิทธิพลในประเทศไทยด้วยเช่นกัน

นอกจากรูปครุฑพาหนะหรือครุฑยุดนาคที่อยู่ในส่วนกลางของทับหลังแล้ว ได้พบรูปครุฑในภาพ
เล่าเรื่องบนทับหลังด้วย 1 ชิ้น ทับหลังชิ้นนี้ได้มาจากจังหวัดนครราชสีมา ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธ
ภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร แสดงภาพเล่าเรื่องตอนหนึ่งในรามายณะตอนพระรามพระลักษมณ์ถูกศรนาค
บาทของอินทรีชิต⁶ (รูปที่ 71, 72) รูปบนทับหลังภาพเล่าเรื่องตอนพระรามพระลักษมณ์ถูกศรนาค-
บาทของอินทรีชิตนั้นแสดงบทบาทของผู้ช่วยเหลือ ในภาพแสดงในท่าที่กำลังเหาะอยู่พระรามพระลักษมณ์
เป็นครุฑขนาดใหญ่มาก ข้างใต้สลักภาพครุฑไว้ตรงกลาง

รูปครุฑบนทับหลังชิ้นนี้มีเศียรนก ปีกและแขนแผ่ออกทั้งสองข้าง สวมอาภรณ์เครื่องประดับ
รวมทั้งสวมกะบังหน้าด้วยนุ่งผ้าขนนกและคาดเข็มขัดขนนกมีชายผ้าห้อยลงมาเบื้องล่าง มีเท้าคล้าย
เท้าสิงห์ หางเป็นแบบหางม้า

ศิลปกรรมรูปครุฑที่ปรากฏบนทับหลังในภาพเล่าเรื่องนี้ กำหนดอายุได้ในราวกลางพุทธ-
ศตวรรษที่ 17 เพราะรูปแบบของครุฑที่ปรากฏบนทับหลังนี้ คล้ายคลึงกับรูปแบบของครุฑที่ปรากฏบน
ภาพสลักที่ปลายกรอบของหนานบันที่ปราสาทหมานนันทและภาพสลักบนมุขประตูชั้นที่ 2 ทิศตะวันตกของ

ปราสาทบาปวน ซึ่งเป็นรูปแบบของศิลปแบบนครวัดตอนต้นที่ยังคงเลียนแบบศิลปแบบบาปวน อย่างไรก็ตาม ทับหลังทั้งสองชิ้นนี้ได้มีผู้ทำการศึกษาและกำหนดอายุจากลวดลายและลักษณะรูปภาพแล้ว กำหนดอายุได้ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 เช่นเดียวกัน

ครุฑที่ปรากฏบนทับหลังเล่าเรื่องที่แสดงเรื่องราวของพระรามพระลักษมณ์ถูกศรนาศบาตของอินทรชิตนั้นเป็นการบ่งชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระวิษณุและครุฑซึ่งมีมานาน ในฐานะของพาหนะและผู้รับใช้ ตลอดจนการเป็นเพื่อนและผู้ถือกลุช่วยเหลือพระวิษณุ ครุฑจึงมักปรากฏอยู่ในเรื่องราวการอวตารปางต่างๆ ของพระวิษณุอยู่เสมอ ในศิลปเขมรนิยมสร้างภาพที่เกี่ยวกับการอวตารของพระวิษณุ เช่นเกี่ยวกับในอินเดียแต่แสดงรูปแบบน้อยกว่า อย่างไรก็ตามรามณะเป็นเรื่องราวการอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ ในการอวตารครั้งนี้ครุฑได้เข้ามามีส่วนช่วยเหลือพระวิษณุให้พ้นจากภัยนาค และในครั้งนี้นะพระรามได้เรียกครุฑว่า ผู้ถือกลุของพระองค์ นอกจากการแสดงเรื่องราวของพระวิษณุแล้วยังแสดงคติเกี่ยวกับเรื่องนาคด้วย ในวรรณคดีภาษาสันสกฤตแสดงให้เห็นการเป็นศัตรูของครุฑและนาคอย่างชัดเจน โดยเห็นว่า แม้แต่เพียงการได้ยินเสียงกระพือปีกอันเป็นสัญลักษณ์การมาของครุฑก็ทำให้นาคผลหนีไปได้ในทันที

มีภาพเล่าเรื่องของครุฑอีกหนึ่งที่ช่างได้สลักแตกต่างออกไปจากแบบทั่วไป คือรูปครุฑท่าช้างยืนอยู่เหนือสิงห์บนทับหลังที่ได้มาจากปราสาทหินพิมาย 1 ชิ้น (รูปที่ 73, 74) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หน่วยศิลปากรที่ 6 ครุฑรูปนี้แสดงเรื่องราวของครุฑที่กำลังจับงาช้างสองตัว ครุฑยืนเหยียบอยู่บนนาค 5 เศียรและสิงห์ยืนจับนาคอยู่ใต้ครุฑ ครุฑมีรูปแบบคล้ายครุฑในศิลปแบบบาปวนและนครวัดตอนต้น จึงน่าจะมียุคในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 เป็นการสร้างภาพตามคติที่เกี่ยวกับเรื่องราวของครุฑตามที่ปรากฏในวรรณคดีภาษาสันสกฤต ตอนที่ครุฑจับช้างและเต่ากินเป็นอาหารเพื่อเตรียมตัวเดินทางไปทำศึกชิงน้ำอมฤต ในภาพนี้ ช่างจึงน่าจะนำเอาเรื่องราวครั้งนั้นมาดัดแปลงเป็นช้าง 2 ตัว เพื่อให้เกิดความงามมากกว่าจะมุ่งหมายในค่านิยม อย่างไรก็ตาม บนทับหลังที่ปราสาท

ในศิลปแบบบาปวน ได้มีการสลักภาพครุฑชูช้างเป็นภาพเล็กๆ ด้วยเช่นเดียวกัน ช่างสลักเรื่องราวนี้ตรงตามในวรรณคดี คือ เป็นรูปช้างและเต่า เป็นการแสดงคติเกี่ยวกับชีวิตของครุฑ นอกจากนาคแล้ว ครุฑกินช้างเป็นอาหารด้วย⁷

นอกจากนี้ยังมีครุฑบนทับหลังเล่าเรื่องที่ได้ออกจากปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา อีกภาพหนึ่ง ปัจจุบันจัดแสดงและเก็บรักษาไว้ที่หน่วยศิลปากรที่ 6 พิมาย ทับหลังชิ้นนี้แสดงภาพเล่า

เรื่องเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรหรือพระโพธิสัตว์โลเกศวรและบริวาร⁸ (รูปที่ 75)
 ครุฑแสดงเป็นภาพขนาดเล็กยืนในท่าแบกเรียงเป็นแถวเบื้องล่าง ซึ่งครุฑแบกเป็นภาพครุฑอีกรูป
 แบบหนึ่งที่มีพบมากในศิลปะช่วงระยะนี้ คือ ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16 - 18

ครุฑบนแผ่นทับหลัง ที่แสดงภาพของพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรและบริวารจากปราสาท
 หินพิมายนี้คล้ายคลึงกับรูปครุฑแบกเป็นแถวยาวที่เสนอไว้ได้ภาพเล่าเรื่องขนาดใหญ่ที่ปราสาทนครวัด
 ครุฑตัวที่สองด้านซ้ายแสดงท่าคล้ายคลึงกับครุฑที่ภาพนั้นมาก ในการศึกษาเกี่ยวกับศิลปะแบบนครวัด
 ในบทที่ 3 ซึ่งกล่าวถึงภาพสลักรูปนั้นได้อธิบายว่า เป็นเสมือนเส้นแบ่งแนวของสวรรค์กับนรก
 เพราะภาพเล่าเรื่องบนรูปครุฑแบกเหล่านั้นแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับสวรรค์ และใต้ภาพครุฑเป็นเรื่อง
 ราวเกี่ยวกับนรกครุฑในที่นี่ จึงน่าจะเป็นเสมือนสัญลักษณ์เกี่ยวกับสวรรค์ ตามแนวความคิดเดียวกัน

ศิลปกรรมภาพสลักบนส่วนของชั้นเชิงบาตร นอกจากรูปครุฑแบกที่ปรากฏบนทับหลังแล้ว
 ได้มีการสร้างรูปครุฑขึ้นตามส่วนต่างๆ ของศาสนสถานโดยแสดงท่าของครุฑแบกเช่นเดียวกัน เช่น
 ครุฑที่ใช้ประดับตกแต่งในส่วนฐานของชั้นเชิงบาตรที่ปราสาทหินพิมาย (รูปที่ 76) ครุฑซึ่งใช้
 ประดับทรงมุมของชั้นบัวหางของชั้นเชิงบาตรที่ปราสาทหินพนมรุ้ง (รูปที่ 77) แสดงท่าที่
 คล้ายคลึงกัน คือ การยกมือขึ้นสูง หางมีออกรองรับศาสนสถาน ปีกแผ่ขยายออกทั้งสองข้าง
 ลักษณะการแต่งกายของครุฑแบกที่ปราสาทศรีขรภูมิ และปราสาทหินพิมาย มีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับรูป
 แบบของครุฑในศิลปะแบบบาปวนตอนปลายกับศิลปะแบบนครวัดตอนต้น คือสวมผ้าถุงชนก คาดเข็มขัด
 ชนกมีชายเข็มขัดห้อยลงมาเบื้องหน้า สวมกะบังหน้าและมงกุฎยอดแหลม และมีลักษณะคล้ายคลึงกับ
 รูปครุฑแบกที่แนวได้ภาพสลักเล่าเรื่องที่ปราสาทนครวัดตามที่ได้กล่าวถึงแล้ว โดยเฉพาะท่าทางของ
 ครุฑบนชั้นเชิงบาตรของปราสาทหินพิมาย ครุฑแบกบนส่วนนี้หากจะเป็นการแสดงคติเกี่ยวกับจักรวาล
 ครุฑเป็นสัญลักษณ์ที่แบ่งชั้นของสวรรค์ รูปครุฑเหล่านี้มักจะมีปรากฏสลักอยู่โดยรอบศาสนสถานด้วย
 จึงสันนิษฐานว่า ครุฑน่าจะแสดงคติเกี่ยวกับการเป็นผู้พิทักษ์ปกป้องศาสนสถานด้วย เพราะตามคติ
 เดิมของครุฑนั้น ครุฑเป็นเสมือนผู้ปกป้องคุ้มครอง มีอำนาจซึ่งได้กล่าวโดยละเอียดในบทที่ 1 แล้ว
 ว่า ครุฑมีอำนาจมากเป็นที่เกรงกลัวของทุกฝ่าย เป็นผู้พิทักษ์ปกป้องพระวิษณุอยู่เสมอ และวรรณ-
 คติภาษาบาลีครุฑเป็นผู้รักษาด่านหนึ่งในห้าของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จากคติเกี่ยวกับครุฑเหล่านี้ จึง
 น่าที่จะมีส่วนให้ช่างนำเอามาสลักเป็นลวดลายประดับบนส่วนต่างๆ ของศาสนสถานโดยแฝงเข้ามา
 กับศาสนา

เสาดิฉนัง พบรูปประดับบนเสาดิฉนัง 2 แห่ง คือ ภาพสลักรูปครุฑทรงมุมของชั้น บั๋นงายบนบั๋นงายเสาดิฉนัง ที่ปราสาทศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ และภาพสลักรูปครุฑยุคนาคตรงส่วนฐานของลวดลายบนเสาดิฉนัง ที่ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

ภาพสลักรูปครุฑทรงมุมของชั้นบั๋นงายบนบั๋นงายเสาดิฉนัง ปราสาทหินศรีขรภูมิ (รูปที่ 78) มีลักษณะเช่นเดียวกับครุฑที่พบในช่วงสมัยเดียวกันนี้ คือ นุ่งผ้าโจงกระเบน ที่เป็นแบบชนนิก สวมเข็มขัดมีชายห้อยยาวลงมา สวมเครื่องอาภรณ์ประดับ ปีกแผ่ออกทั้งสองข้าง มือทั้งสองยกขึ้นในท่าแบกรับ ซึ่งคล้ายคลึงกับครุฑที่ปราสาทมมานนท์ ในศิลปะแบบนครวัด และคงที่ได้กล่าวแล้วครุฑเป็นสัญลักษณ์ของสวรรค์และเป็นผู้พิทักษ์ ข้างจึงนำเอารูปครุฑมาสลักเป็นส่วนหนึ่งของลวดลายประดับศาสนสถาน

รูปครุฑยุคนาคบนลวดลายส่วนฐานของเสาดิฉนัง ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ 79) 1 แห่ง ครุฑรัศนา 5 เศียร ยืนอยู่ภายในซุ้มโค้งใต้ลวดลายประดับลายก้านดอกและในขณะเดียวกันก็เหยียบนาคบนส่วนฐานด้วย

หน้าบัน ได้พบรูปครุฑบนแผ่นหินเหมือนนาคที่ปลายสุดของหน้าบัน ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทบ้านพลวง จังหวัดสุรินทร์ (รูปที่ 80) เป็นภาพร่างสลักรูปครุฑกำลังเหาะอย่างคร่าวๆ อาจจะเป็นการสลักเล่นของช่างก็ได้ นอกจากนี้ที่หน้าบันของปราสาทหินพิมาย มีรูปครุฑสลักอยู่บนหน้าบัน เป็นภาพที่ต่อเนื่องกับภาพสลักเล่าเรื่องบนทับหลังที่อยู่ต่อเนื่องลงมา แสดงรูปครุฑบินลงมาช่วยพระรามพระลักษมณ์ซึ่งถูกศรนาคบาท บนหน้าบันของมณฑปทิศตะวันตกขององค์ปราสาทประธาน

กลีบนูนปรางค์ ได้พบภาพสลักรูปครุฑบนกลีบนูนปรางค์ด้วย ไม่ทราบรายละเอียดอื่นๆ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หน่วยศิลปากรที่ 6 พิมาย กลีบนูนปรางค์ชิ้นนี้ เป็นภาพครุฑแสดงท่าปางประหानอกัย มีลายสลักคร่าวๆตรงขาครุฑ น่าจะเป็นรูปนาค (รูปที่ 81)

ครุฑยุคนาคปลายราวลูกกรง พบศิลปกรรมลอยตัวรูปครุฑยุคนาคปลายราวลูกกรง 2 ชิ้น ไม่ทราบแหล่งที่มาแน่ชัด ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นารายณ์เวศน์ กำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 18 มีลักษณะคล้ายคลึงกับครุฑที่ขึ้นาคตามแบบศิลปะเขมรแบบบายน คือครุฑขึ้นาค

ปลายราวลูกกรง แต่มีลักษณะที่แตกต่างเล็กน้อย คือ มีลักษณะการยื่นอยู่บนหลังนาค ไม่ได้แยกขาออก ขีบนาคแบบครุฑปลายราวลูกกรงซึ่งปรากฏที่ปราสาทตาพรหม ปราสาทบันทายกเคยและปราสาทบายน สันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบที่ช่างได้เริ่มพัฒนาเป็นแบบของตนเองมากขึ้นแล้ว (รูปที่ 82,83)

ศิลปกรรมลอยตัวศิลา ศิลปกรรมลอยตัวรูปครุฑพาดำในศิลปะแบบบายนพบ 2 ชิ้น ชิ้นหนึ่งเก็บรักษาไว้ที่หน่วยศิลปที่ 6 พินาย อีกชิ้นหนึ่งเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม (รูปที่ 84,85) ศิลปกรรมทั้งสองชิ้นมีรูปแบบคล้ายคลึงกับครุฑพาดำที่ปราสาทบันทายกเคย คือมีขนและการประดับเครื่องอาภรณ์มากมาย สวมกระบังหน้า มีหนวดโดยรอบ ใบหน้าค่อนข้างคุด และเป็นรูปแบบของนกอย่างแท้จริง เป็นอิทธิพลของศิลปะแบบบายน กำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ครุฑในรูปแบบนี้ แสดงลักษณะของครุฑพาดำ เนื่องจากเป็นที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน จึงสันนิษฐานว่าเป็นเหตุทำให้ช่างคัดแปลงเทพเจ้าที่ประทัยเหนือครุฑจากพระวิษณุกลายมาเป็นเทพเจ้าในพุทธศาสนาแทน และเทพเจ้าองค์นี้น่าจะเป็นพระโพธิสัตว์วัชรปาณี ซึ่งมีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับครุฑ และจากการเทียบเคียงกับศิลปกรรมลอยตัวที่พบที่ปราสาทบันทายกเคย คงมาจากแนวคิดที่ใกล้เคียงกัน

ศิลปกรรมรูปครุฑที่เป็นปูนปั้น

ศิลปกรรมปูนปั้นที่ใช้เป็นลวดลายประดับศาสนสถาน ยังมีศิลปกรรมที่น่าสนใจอีกรูปหนึ่ง ทำด้วยปูนปั้น เป็นรูปครุฑจับช้าง พบที่เนินทางพระ อำเภอสามชูก จังหวัดสุพรรณบุรี ชำรุดมาก ครึ่งตัวบนหักหายไป ครุฑอยู่ในท่าเหยียบช้างและคืบจงวงช้างไว้ (รูปที่ 86,87) น่าจะมาจากคติการสร้างตามแนวเดียวกันกับครุฑพาดำซึ่งพบบนหลังที่ปราสาทหินพิมาย โดยช่างนำมาเป็นเครื่องประดับตกแต่งศาสนสถาน ส่วนประกอบศาสนสถานที่เป็นปูนปั้นรูปครุฑจับช้างนี้ เป็นรูปที่แปลก ชนชนมีขนาดใหญ่ซ้อนกันเป็นชั้น เอมมีชายเข้มชัดรูปสามเหลี่ยมคางหมูค้ำหน้าชนก เนื่องจากศาสนสถานถูกทำลายทั้งหมดและรูปแบบของหลักฐานชิ้นอื่นๆแสดงให้เห็นว่าเป็นศาสนสถานที่ถูกสร้างขึ้นในสมัยบายน แต่ด้วยเหตุที่การศึกษาหลักฐานที่ได้จากแหล่งโบราณสถานแห่งนี้ยังไม่มีข้อยุติ จึงไม่สามารถกำหนดอายุของครุฑนี้ได้อย่างแน่นอน ประกอบกับครุฑรูปนี้มีสภาพชำรุดมาก ส่วนที่มองเห็นชัดมีเพียงส่วนที่เป็นช้าง ดังนั้นครุฑชิ้นนี้จึงได้รับการสันนิษฐานว่า เป็นส่วนหนึ่งในเครื่องตกแต่งปูนปั้นที่น่าจะสร้างพร้อมกับศาสนสถาน มีอายุในช่วงระยะเวลาเดียวกัน คือประมาณพุทธศตวรรษที่ 18

ศิลปกรรมรูปครุฑสำริด

ครุฑถูกนำไปเป็นลวดลายส่วนหนึ่งในวัตถุสำริดซึ่งนิยมทำกันมากในช่วงระยะเวลา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18 โดยนำมาเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่งในศิลปกรรมที่เป็นสัญลักษณ์ เป็นศิลปกรรมรูปเคารพและประติมากรรมที่ใช้ในกิจพิธีต่างๆหรือเป็นเครื่องใช้สอย

ครุฑยอกดงหรือครุฑวัช ศิลปกรรมรูปครุฑยอกดงนี้มีปรากฏเป็นครั้งแรกในภาพสลักตั้ง แต่ศิลปเขมรแบบพระโค โดยพบที่ภาพสลักที่ฐานชั้นบนของปราสาทบากรอง ยอกดงโดยทั่วไปประกอบ ด้วยศิลปกรรมที่ทำด้วยสำริดขนาดเล็ก แสดงภาพคนกำลังต่อสู้หรือพ้อนรำบนฐานเล็กๆรอบ เหนือเสาธง สำหรับรูปครุฑนั้น มักแสดงเป็นรูปครุฑกำลังเหาะ โดยไม่มีพระวิฆณุประทับอยู่เบื้องบน⁹

ในประเทศไทย ได้มีการหล่อครุฑยอกดงเช่นเดียวกัน (รูปที่ 88) เช่นครุฑยอกดง ซึ่งนำมาเป็นตัวอย่างในที่นี้ แสดงภาพครุฑอยู่บนยอดเสา แขนและปีกยกสูงในท่าบิน ใบหน้าและ ลักษณะทั่วไปคล้ายคลึงกับครุฑพาวณะ ของพระวิฆณุ ซึ่งทำด้วยสำริดโดยทั่วไป จึงน่าจะมีกำหนด อายุในช่วงระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน คือประมาณพุทธศตวรรษที่ 18

ครุฑยอกดงนี้ คงเป็นการแสดงความหมายแทนพระวิฆณุและเป็นสัญลักษณ์ของศาสนา พราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายด้วย โดยพิจารณาจากเรื่องราวตามคติดั้งเดิมของครุฑ ซึ่งครุฑได้ขอพร จากพระวิฆณุให้ตนได้อยู่เหนือพระวิฆณุ และวิธีที่จะเป็นเช่นนั้นได้ก็ด้วยการตั้งให้ครุฑนั่งอยู่บนเสาธง ของราชรถทรงของพระวิฆณุ และด้วยเหตุที่ ลัทธิไวษณพนิกายได้รับเอาแนวคิดเกี่ยวกับครุฑในฐานะ พาวณะของเทพเจ้าสูงสุดของตน จึงทำให้ครุฑกลายเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของนี้ด้วย แนวความคิดเหล่านี้ มีต่อเนื่องกันมาโดยตลอดตั้งแต่ อินเดีย เขมร และประเทศไทย โดยแฝงอยู่ในลัทธิไวษณพนิกาย ซึ่งยึดถือพระวิฆณุเป็นเทพเจ้าสูงสุดของตน

ครุฑพาวณะ ครุฑพาวณะสำริดมีรูปแบบเป็นพระวิฆณุประทับยืนเหนือครุฑ โดยเหยียบบน ไหล่ทั้งสองของครุฑ (รูปที่ 90,91,92) มี 4 กร ถืออาวุธประจำพระองค์ ครุฑกางปีกและยกมือ ขึ้น เป็นรูปแบบที่นิยมโดยทั่วไป เป็นปฏิมากรรมรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ ครุฑพาวณะสำริดที่ นำมาเป็นข้อมูลประกอบการศึกษานี้ มี 3 ชิ้น ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ไม่ทราบรายละเอียดอื่นๆ

ในการกำหนดสมัยของศิลปกรรมรูปครุฑสำริดในกลุ่มนี้ ได้นำไปเทียบกับรูปครุฑ

พาหนะของพระวิฆณุในศิลปกรรมเขมร ในรูปที่ ซึ่งมีอายุในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อไปสู่ศิลปะแบบขานแล้วพบว่า มีรูปแบบที่คล้ายคลึงกัน คือทำยื่นของพระวิฆณุและครุฑ ตลอดจนการแต่งกายด้วยผ้าถุงขนนก เครื่องประดับและอาภรณ์ อย่างไรก็ตาม ขนนกที่อกมีรูปเป็นแบบสามเหลี่ยม ลายขนนกเท่าสิงห์ จะแตกต่างกันบ้างก็ที่ศิลปกรรมรูปครุฑพาหนะในประเทศไทยนี้มีชายเข็มขัดรูปร่างบางกว่าองค์ประกอบโดยทั่วไปมีส่วนคล้ายคลึงกัน น่าจะมีอายุในช่วงเวลาใกล้เคียงกันคือ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 17-18

ศิลปกรรมสำริดรูปครุฑพาหนะ 2 ชิ้นแรก (รูปที่ 90,91) เป็นรูปพระวิฆณุทรงครุฑประทับยืนยอพระชงกบนไหลครุฑ พระวิฆณุมี 4 กร ครุฑนั่งผ้าโจงกระเบนทำด้วยขนนกกางปีกและเขนออกทั้งสองข้าง มีเครื่องตกแต่งมากมายครุฑในรูปที่ 91 นั้นไม่แสดงรายละเอียดมากนัก มีขนมากมายแต่ทำอย่างหยาบๆ น่าจะสร้างขึ้นในช่วงหลังรูปที่ 90 ซึ่งหล่อขึ้นอย่างเรียบร้อย

ครุฑพาหนะสำริดทั้งสองชิ้นนี้แสดงคติเกี่ยวกับการเป็นพาหนะของพระวิฆณุอย่างชัดเจน โดยพิจารณาจากรูปของพระวิฆณุซึ่งประทับยืนเหนือครุฑ

สำหรับศิลปกรรมสำริดรูปครุฑพาหนะอีกชิ้นหนึ่ง (รูปที่ 92) แสดงรูปแบบของครุฑคล้ายคลึงกับ 2 ชิ้นแรก จะแตกต่างบ้างก็ที่ทำยื่นของพระวิฆณุ และการจับยุคนาคไว้ ซึ่งแสดงคติประกอบกันถึง 2 แบบ คือ คติเกี่ยวกับการเป็นพาหนะของพระวิฆณุและคติดั้งเดิมเกี่ยวกับครุฑและนาคซึ่งก็คงจะเป็นรูปแบบที่นิยมทำต่อเนื่องกันมานานแล้วนั่นเอง

ศิลปกรรมรูปครุฑประดับวัตถุที่ใช้ในกิจพิธีหรือเป็นเครื่องใช้สอย บาสเซลีเยได้อธิบายว่าศิลปกรรมรูปครุฑประดับวัตถุที่ใช้ในกิจพิธีหรือเป็นเครื่องใช้สอยนี้ยากที่จะกำหนดรูปแบบของวัตถุว่าอยู่ในสมัยใด เพราะรูปร่างของเครื่องใช้มักจะคงที่อยู่เป็นระยะเวลานาน ลวดลายการประดับตกแต่งมีน้อยและบางครั้งก็ไม่มีเลย บางครั้งก็ไม่ทราบที่มาที่แน่ชัดเป็นการได้มาโดยบังเอิญ ในประเทศไทยมีการค้นพบรูปครุฑประดับอยู่ตามส่วนต่างๆ ของภาชนะหรือวัตถุต่างๆ อยู่เสมอ มีกำหนดอายุในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18 เช่น ค้นพบครุฑหล่อเป็นชิ้นส่วนสำริดประกอบยานพาหนะและที่นั่ง เช่น ชิ้นส่วนที่เป็นยอด ในศิลปะขอมแบบขานและหลังจากนั้น มีการสร้างรูปครุฑตัวเดียวโดดๆ โดยวิวัฒนาการมารูปร่างไปยังรูปครุฑขึ้นาค ภายหลังรูปนาคหายไปเหลือแต่ครุฑ

ในศิลปเขมรแบบบายนได้มีการผลิตรูปครุฑผสมกับรูปนาคคล้ายกับที่พบที่ปราสาทพระขรรค์ ครุฑสำริดที่เป็นเครื่องประดับราชรถที่ฝังลงในประเทศไทยมีหลายชิ้น เช่น ชิ้นที่เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนครและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกำแพงเพชร (ดูรูปที่ 93,94) ครุฑที่ใช้เขนรดคอนาค มีเครื่องประดับมากมาย เป็นต้น หรือในบางครั้งก็แสดงเป็นชิ้นส่วนที่ยื่นยาวออกไปเพื่อรองรับประติมากรรม เช่น รูปครุฑ 2 ตัวยกเขนขึ้น มีนาคเคี้ยวเดี่ยวเล็กๆอยู่ตรงกลางตรงปลายเป็นนาคเคี้ยวเดี่ยวตั้งตรง (ดูรูปที่ 94) หรือยังคงเหลือเป็นรูปครุฑรัดคอนาคใช้เป็นเครื่องประดับคานหาม (ดูรูปที่ 95)

ศิลปกรรมรูปครุฑซึ่งใช้ประดับอยู่บนท่วงและขอสำหรับเขวน เป็นชิ้นส่วนสำหรับย้วยานต่างๆ มีรูปร่างค่อนข้างหนักเพราะมีสัญลักษณ์ประกอบเป็นจำนวนมาก อาจเป็นเพราะหล่อขึ้นในปลายศิลปแบบบายน ซึ่งน่าจะเป็นวิวัฒนาการมาจากรูปแบบที่ไม่มีลวดลายเครื่องประดับมาก ท่วงและขอสำริดนี้ประกอบด้วยส่วนบนเป็นวงแหวนซึ่งมักมีเครื่องประดับอย่างมากติดอยู่กับคานไม้ด้วยหมุดเล็กๆ ส่วนล่างเป็นขอสำหรับเขวน บางครั้งก็แสดงรูปครุฑกำลังเหาะอยู่ระหว่างวงแหวนและขอ และบางครั้งจะเป็นรูปครุฑประกอบอยู่บนขอซึ่งหล่อเป็นรูปนาค (ดูรูปที่ 96-97) การสลักลวดลายบนขอนั้นมีแตกต่างกันไป เช่น ตัวอย่างที่นำมาแสดงไว้ในศิลปเขมร ขอเป็นรูปผู้หญิงนั่งบนปีกครุฑซ้อนกันเป็นชั้น ครุฑเหยียบนาค ใช้สำหรับเกี่ยวของในการค้า สำหรับขอที่นำมาเป็นตัวอย่างซึ่งพบในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยนั้น เป็นลวดลายของครุฑเหยียบนาค สันนิษฐานว่าลวดลายที่ใช้ประดับเหล่านี้คงเป็นรูปแบบที่ทำต่อเนื่องกันมา เพราะครุฑและนาคต่างก็มีลักษณะที่สามารถนำมาดัดแปลงเป็นรูปแบบที่ใช้กับเครื่องใช้เหล่านี้ได้ และคงนำมาเป็นส่วนประดับเครื่องใช้สอยโดยทั่วไป

นอกจากนั้น ครุฑยังถูกนำมาเป็นเครื่องประดับบนส่วนฐานสำริดด้วย ฐานสำริดนี้มีหลายแบบ บางครั้งก็ใช้เป็นเครื่องประดับส่วนฐานที่รองรับรูปปั้น(รูปเคารพ) บางครั้งก็เป็นฐานภาชนะมีลวดลายประดับอยู่ซึ่งบางครั้งก็ทำให้เข้าใจว่า เป็นการแสดงถึงวิมานหรือฐานเป็นชั้น โดยทำเป็นรูปครุฑแบก หรืออาจทำเป็นลวดลายสลับกับสิงห์ หรือแสดงเป็นลวดลายรูปครุฑกับนาค การแสดงความหมายของภาพ บางครั้งก็เป็นการยากที่จะตีความหมาย เพราะไม่มีรูปบุคคลที่จะช่วยให้เข้าใจได้ และในบางชิ้นก็มีภาพบุคคลแสดงไว้ซึ่งช่วยเป็นแนวทางที่จะทำให้เข้าใจได้ว่า ครุฑที่ประกอบรูปเหล่านั้นแสดงคดียังไร เช่น ครุฑที่ฐานสำริดรูปปั้นนางปรัชญาปารมิตา ปัจจุบัน

เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร (รูปที่ 98) เป็นต้น ส่วนฐานต่างๆที่มีการค้นพบนั้น เป็นฐานกลมมีซารองรับ ขาที่โค้งออกแสดงรูปของครุฑหรือบางครั้งครุฑก็รองรับใต้ฐานกลม บวสเชลิเย่ได้แสดงข้อสันนิษฐานว่า ฐานส่วนใหญ่คงหล่อขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

บทสรุป

ในการศึกษาศิลปกรรมรูปครุฑ ที่ปรากฏในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยและการกำหนดอายุนั้น ได้ศึกษาจากหลักฐานทางโบราณคดีในส่วนที่เป็นทับหลัง 11 ชิ้น ศิลปกรรมภาพสลักบนส่วนของชั้นเชิงบาตร 2 แห่ง เสาคติดผนัง 2 แห่ง หน้าบัน 2 แห่ง กลีบบนพรางค์ 1 ชิ้น ครุฑยุคนาคปลายราวลูกกรง 2 ชิ้น ศิลปกรรมลอยตัวศิลา 2 ชิ้น ศิลปกรรมที่เป็นรูปปูนปั้น 1 ชิ้น และครุฑสำริด 11 ชิ้น โดยการจำแนกออกเป็น 3 กลุ่มคือ ศิลปกรรมรูปครุฑที่เป็นศิลา ศิลปกรรมรูปครุฑที่เป็นปูนปั้นและศิลปกรรมรูปครุฑสำริด ผลซึ่งได้รับการจากการศึกษามีดังนี้ คือ

รูปแบบของครุฑที่เก่าที่สุดเท่าที่มีการค้นพบในประเทศไทย แสดงรูปแบบใบหน้าเป็นมนุษย์อย่างแท้จริง ทรงผมม้วนเป็นลอน พุงพลุ้ย มีเท้าขนาดใหญ่เป็นรูปแบบของครุฑที่เหมือนกับครุฑแบบดาลาบรีวัตของศิลปเขมร เป็นครุฑยุคนาคบนทับหลัง กำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 12 นอกจากแสดงรูปแบบของศิลปเขมรแล้ว ยังมีส่วนคล้ายคลึงกับศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะด้วย ในระยะเวลาต่อมาครุฑแสดงรูปแบบของนก คือมีเศียรเป็นนก มีงอยปาก สวมเครื่องกะบังหน้า มีดอกจันทร์ที่คอดูเหมือนหู เป็นรูปแบบของครุฑที่เทียบเคียงได้กับครุฑในศิลปเขมรในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อมาสู่ศิลปสมัยสร้างเมืองพระนคร โดยเฉพาะในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ปรากฏบนทับหลังเป็นรูปครุฑพาหนะและครุฑยุคนาค ในช่วงที่ 3 ครุฑแสดงรูปแบบของนก คือมีเศียรนก สวมกะบังหน้า เข็มขัดมีชายผ้าห้อยมาเบื้องหน้า เป็นแบบชนนค มีเท้าคล้ายเท้าสิงห์ มักแสดงรูปแบบในท่าก้าวเดินหรือท่าแบก และมีการค้นพบรูปแบบพิเศษเช่นเดียวกับในศิลปเขมรคือ มีปีกและแขนที่มีได้เป็นลักษณะแบบที่พบทั่วไป ครุฑในรูปแบบนี้สามารถนำไปเทียบเคียงกับครุฑในศิลปเขมรแบบบาปวนตอนครวัดตอนต้น กำหนดอายุได้ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16-17 พบบนทับหลัง หน้าบัน เสาคติดผนังและส่วนต่างๆของศาสนสถานโดยเฉพาะส่วนชั้นเชิงบาตร แสดงในรูปครุฑยุคนาค ครุฑพาหนะ ครุฑแบกและครุฑสำริด ในช่วงสุดท้ายของศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย ครุฑมี

รูปแบบทั่วไปเป็นนกกมากกว่าในช่วงใด มีขนนกและเครื่องอภรณ์ประดับอย่างมากมาย สวมกะบังหน้า มีเครา ใบหน้าค่อนข้างคู้ แสดงเป็นรูปครุฑพาหนะคล้ายครุฑที่ปราสาทบันทายธัมมาร์ มักแสดงในท่ายืนหรือท่าก้าวเดินเล็กน้อย แขนยกขึ้นสูง ปีกแผ่ออกทั้งสองข้าง และแสดงเป็นรูปครุฑยุคนาครปลายราวลูกกรง นิยมทำเป็นศิลปกรรมลอยตัวและครุฑสำริดโดยปรากฏเป็นลวดลายบนศิลปกรรมสำริดซึ่งประดับวัตถุที่ใช้ในพิธีหรือเครื่องใช้สอย มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 18

จากรูปแบบของครุฑในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยที่ได้ศึกษามาทั้งหมดนี้ ได้แสดงคติความเชื่อที่เกี่ยวกับครุฑสรุปได้ดังนี้

1. คติดั้งเดิมเกี่ยวกับครุฑ

1.1 ครุฑกับนาค เป็นคติที่เกี่ยวกับการเป็นศัตรูกันของครุฑและนาค เป็นคติที่ขึ้นจากลักษณะธรรมชาติของนกและงูซึ่งเป็นศัตรูกัน โดยทั่วไปเป็นอาหารของนกกจำพวกนกอินทรี ประกอบกับการที่มนุษย์ได้นำเอาการเป็นศัตรูระหว่างสัตว์ทั้งสองชนิดนี้มาแต่งเป็นเรื่องราวต่าง ๆ กัน จึงเกิดเป็นตำนานเกี่ยวกับครุฑและนาคในวรรณคดีภาษาสันสกฤตและวรรณคดีภาษาบาลี โดยปรากฏในวรรณคดีมหาภารตเป็นครั้งแรก และได้สืบทอดแนวความคิดเกี่ยวกับครุฑและนาคมาแสดงเป็นรูปแบบศิลป ศิลปกรรมรูปครุฑยุคนาคจึงเกิดขึ้นอย่างแพร่หลายโดยทั่วไป ด้วยเหตุที่ชางนิยมนำรูปครุฑและนาคมา รูปครุฑยุคนาคจึงเป็นลักษณะ โดยทั่วไปที่นิยมนำต่อเนื่องกันมา โดยตลอดพบในส่วนต่างๆ ของศาสนสถานหรือสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ โดยเป็นส่วนประกอบที่สำคัญหรือเป็นส่วนประกอบของลวดลายประดับวัตถุขนาดเล็ก คตินี้จึงเป็นคติที่รับต่อเนื่องกันมา และเป็นคติแรกที่เกี่ยวข้องกับครุฑที่รับต่อเนื่องมาจากศิลปเขมรมาปรากฏในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย และแสดงในรูปแบบเดียวกัน คือ ศิลปกรรมรูปครุฑยุคนาคโดยจับยุคส่วนหัวของนาค พบบนทับหลังที่ได้มาจากวัดทองหั่ว จังหวัดจันทบุรี กำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งในศิลปเขมรเองก็ปรากฏคติและรูปแบบแบบเดียวกันนี้ด้วย นอกจากรูปครุฑยุคนาคที่พบบนทับหลังแล้ว ยังพบแนวความคิดเกี่ยวกับการสร้างรูปครุฑยุคนาคปลายราวลูกกรง ครุฑและนาคประดับบนสิ่งของเครื่องใช้ที่ทำด้วยสำริดด้วยโดยพัฒนารูปแบบแตกต่างออกไปตามสมควร โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ดังนั้น คติครุฑและนาคนี้จึงมีปรากฏในศิลปกรรมสมัยต่างๆ ต่อเนื่องกันมา สอดแทรกอยู่ในศิลปกรรมแบบต่างๆ แม้ว่า ในภายหลังจะมีการสร้างรูปครุฑพาหนะขึ้นก็ตาม ชางก็ยังดงนิยมนำเป็นแบบครุฑพาหนะและขณะเดียวกันก็ทำเป็นรูปครุฑยุคนาคด้วยในศิลปกรรมขึ้นเดียวกัน

1.2 **ครุฑกับช้าง** คติเกี่ยวกับครุฑและช้างเกิดขึ้นจากเหตุการณ์เมื่อครั้งที่ครุฑเตรียมตัวจะเดินทางไปซึ่งนำมฤตจากพระอินทร์ ท้องหาอาหารกินให้อิ่ม ครุฑจึงกินช้างและเต่าเป็นอาหาร คตินี้จึงแสดงในลักษณะเกี่ยวกับอาหารของครุฑ แสดงความเป็นอยู่โดยทั่วไปของครุฑที่ปรากฏในวรรณคดีและต่อเนื่องมาในศิลปกรรม โดยดัดแปลงรูปแบบตามความถนัดของช่าง มีปรากฏในศิลปะเขมรแบบบาปวนเป็นภาพสลักเล็กๆพบที่ปราสาท สำหรับในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยพบบนทับหลังที่ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา 1 ชิ้น และพบในศิลปกรรมที่ทำด้วยปูนปั้นซึ่งสันนิษฐานว่าใช้เป็นลวดลายตกแต่งศาสนสถานในศิลปะแบบขายน พบที่เนินทางพระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี แสดงในรูปครุฑจับช้าง คตินี้ปรากฏในราวประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-18

2. คติเกี่ยวกับพระวิฆณุ เทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย

2.1 **ครุฑพาหนะ** เกิดจากแนวความคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับดวงอาทิตย์ในยุคพระเวท และเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างพระวิฆณุกับครุฑในมหากาพย์มหาภารตะซึ่งแสดงให้เห็นว่า ครุฑเป็นผู้รับใช้และเป็นพาหนะของพระวิฆณุ เมื่อพระวิฆณุได้รับการพัฒนากลายเป็นเทพเจ้าสูงสุดของลัทธิไวษณพนิกาย ครุฑจึงมีบทบาทสำคัญด้วยกลายเป็นพาหนะของเทพเจ้าสูงสุด โดยแสดงในรูปแบบของครุฑพาหนะ คือ รูปของพระวิฆณุประทับเหนือครุฑ ในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยพบบนทับหลังในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 เป็นต้นมา จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 แสดงลักษณะของครุฑพาหนะของพระวิฆณุตามคติศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวษณพนิกาย ถึงแม้ว่า ในช่วงหลังราวพุทธศตวรรษที่ 18 ศิลปะแบบขายนจะเป็นศิลปะที่เนื่องในพุทธศาสนา แต่รูปครุฑพาหนะก็ยังคงมีพบโดยทั่วไป ส่วนใหญ่จะทำด้วยสำริด สำหรับศิลปกรรมที่ทำด้วยศิลา ช่างคงจะดัดแปลงครุฑพาหนะนี้ให้เป็นไปตามความนิยมในสมัยนั้น โดยเปลี่ยนเทพเจ้าที่ประทับเหนือครุฑจากพระวิฆณุมาเป็นเทพเจ้าในพุทธศาสนา รูปแบบและแนวความคิดเกี่ยวกับครุฑพาหนะนี้รับโดยตรงมาจากศิลปะเขมร

2.2 **ครุฑยอคธงหรือครุฑวัช** ในฐานะที่ครุฑเป็นสัญลักษณ์แทนพระวิฆณุและศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย ครุฑจึงถูกนำมาแสดงไว้ในรูปครุฑยอคธง จากเรื่องราวทางวรรณคดีภาษาสันสกฤตมหากาพย์มหาภารตะ ครุฑได้รับพรจากพระวิฆณุให้อยู่เหนือพระองค์โดยอยู่บนธงประจำราชรถทรงของพระวิฆณุ ครุฑยอคธงนิยมทำด้วยสำริด โดยเป็นรูปครุฑยืนอยู่เหนือเสาเป็นงานศิลปกรรมขนาดเล็กซึ่งศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยได้รับโดยตรงมาจากศิลปะเขมรใน

ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 นิยมทำมากในศิลปแบบนครวัดและศิลปแบบขอม เพื่อใช้เป็นสัญลักษณ์แทนพระวิษณุและเป็นเครื่องหมายของลัทธิไวษณพนิกาย

3. ครุฑแบก คติที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์

3.1 คติเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของสวรรค์ เป็นไปตามคติเกี่ยวกับคติจักรวาล ศิลปะเขมร โดยเฉพาะในช่วงสมัยศิลปแบบนครวัดและขอม ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 นิยมสร้างศิลปกรรมตามแนวความคิดนี้ สำหรับในประเทศไทยในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 ได้มีการสร้างศาสนสถานตามแนวความคิดนี้เช่นเดียวกัน รูปครุฑแบกที่ค้นพบในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยนั้น พบบนทับหลังชิ้นหนึ่งซึ่งได้มาจากปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา แสดงเป็นแถวครุฑเรียงเป็นแนวเล็ก ๆ คล้ายคลึงกับที่พบที่ปราสาทนครวัดซึ่งเรียงเป็นแนวยาวกั้นกลางภาพเล่าเรื่องที่แสดงเกี่ยวกับภาพนรกและสวรรค์ ครุฑเป็นสัญลักษณ์ที่ไปถึงสวรรค์ นอกจากนี้มีพบที่ส่วนของชั้นเชิงบาตรควย โดยแสดงเป็นรูปครุฑแบก ถึงแม้ว่า ในศิลปเขมรแบบนครวัดจะมีการสลักภาพครุฑแบกคล้ายคลึงกับที่พบในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย แต่ปราสาทหินพนมรุ้งและปราสาทหินพิมายเป็นศาสนสถานที่ยังสร้างขึ้นในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปแบบขอมไปสู่ศิลปแบบนครวัดตอนต้นคือในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ครุฑแบกในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยจึงมิได้รับอิทธิพลมาจากศิลปเขมรโดยตรง แต่เป็นคติและรูปแบบที่มีความสัมพันธ์กัน ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ศิลปแบบขอมซึ่งนิยมสร้างครุฑแบกเป็นจำนวนมากโดยเฉพาะในส่วนที่เป็นชั้นฐาน มุมศาสนสถานและมุมกำแพง ไม่พบในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย

3.2 คติเกี่ยวกับการเป็นผู้พิทักษ์ ครุฑเป็นสัตว์พันทางที่ถูกสร้างขึ้นมากในแนวความคิดเกี่ยวกับผู้พิทักษ์มาตั้งแต่แรกเริ่ม ประกอบกับเรื่องราวในวรรณคดีนั้นครุฑทำหน้าที่เป็นเสมือนผู้พิทักษ์สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตามวรรณคดีภาษาบาลี ประกอบกับบุคลิกลักษณะของครุฑที่เข้มแข็งและมีอำนาจ ครุฑจึงมีหน้าที่หรือแสดงความหมายในด้านการเป็นผู้พิทักษ์ศาสนสถาน รูปแบบของครุฑที่แสดงความหมายเฝ้าผู้พิทักษ์นี้ ดูเหมือนว่าจะปรากฏครั้งแรกในศิลปแบบบันทายไศรย เป็นรูปครุฑทวารบาลที่ปราสาทบันทายไศรยและภายหลังพบในรูปแบบของครุฑแบกซึ่งทำหน้าที่เป็นทวารบาล เช่น แนวของครุฑแบกสลักกับสิงห์แบกนพปฎลส่วนฐานของพระราชวังหลวง ในศิลปแบบขอม เป็นต้น สำหรับในประเทศไทย รูปครุฑแบกในศิลปกรรมแบบเขมรนั้นไม่พบในส่วนที่เป็นฐานหรือมุมของกำแพงหรือมุมศาสนสถานขนาดใหญ่ แต่พบบนส่วนของชั้นเชิงบาตรและส่วนของหัว

เสาคิดผนังซึ่งน่าจะแสดงความหมายในฐานะผู้พิทักษ์ชาย พบในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

เชิงอรรถท้ายบทที่ 4

¹อนุวิทย์ เจริญศุกุล, แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่าง
เขมรและศรีวิชัย (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524), หน้า
93-100 ; หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปในประเทศไทย (พิมพ์ครั้งที่ 6; กรุงเทพฯ:
ม.ป.ท., 2522), หน้า 19-22.

²Mireille Benesti, "Recherches Sur le Premier Art Khmer," Arts
Asiatiques, Tome XVIII (1968), pp. 85-96.

³หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, "ทับหลังศิลาสองชิ้นจากปราจีนบุรี," โบราณคดี,
ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 (มกราคม, กุมภาพันธ์, มีนาคม), หน้า 54-55.

⁴สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "การศึกษาทับหลังแบบเขมรในหน่วยศิลปากรที่ 6 (พินาย),"
วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522, หน้า 144.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 147.

⁶อุไรศรี วรชนะรินและนันทนา ชุตินวงศ์, "ทับหลังศิลปพบุรีเล่าเรื่องรามเกียรติ์
ตอนนาคบาศ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร," ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย เล่ม 1
(กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2517), หน้า 213-226.

⁷Jean Boisselier, "Garuda Dans L'Art Khmer," Bulletin de l'Ecole
Francaise d'Extreme - Orient, Tome XLIV. Fasc.1 (1947-1950), pp. 65-66.

⁸สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 100-161.

⁹หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ประติมากรรมขอม (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2515), หน้า 127-128.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 115-130.